

УДК 801.311(477.64)

НАЗВИ РІЧКОВО-МОРСЬКИХ СУДЕН ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

Жавжарова Т.Л.

Україна – морська держава, тому закономірно, що українська мова має розгалужену систему морської лексики. Але в українському мовознавстві питання розвитку морської термінології чекає ще на свого дослідника. Особливо важливим для лінгвістичного дослідження морської лексики є період Козаччини – один із найвизначніших в історичному розвитку України, пов'язаний з її формуванням як національної держави та виходом на арену світової історії. Запорозькі козаки славилися своєю вправністю в морських походах по Азовському та Чорному морю, яке називали тоді Козацьким. На Запорозькій Січі суднобудування досягло високого рівня й досконалості. Морська боєздатність запорозьких суден давала змогу козакам вести бойові дії на великій відстані від Дніпра, у будь-якій частині Чорного й Азовського морів. Дослідники XIX та XX ст., які писали про запорозьку давнину, називали ці судна чайками. Простежимо, як сучасники й самі власники-козаки називали такі судна.

Байдак традиційно вважається запозиченням з якоїсь східної мови, точно не визначеної [Ф. I 107; ЕСУМ I 116]. В. Фоменко намагається пов'язати слово із турецьким *байдак* “прапор, знак”, мотивуючи це твердженням очевидця про те, що козацькі “флоти при виході... своїми великими й малими значками біля себе храбуються” [Фом. 108]. Однак М. Шанський вбачає у лексемі *байдак* суфіксальне утворення від твірного *байда* [Ш. I 2 12]. У такому разі різні значення слів *байда* “човен; паля; дошка”, *байдак* можуть бути виведені із значення “брус, колода”. На користь цієї гіпотези свідчить те, що слово фіксується вже у давньоруській мові, якій запозичення з турецької не властиві, у формах *байдакь*, *бодакь* із семантикою “річкове судно” [Срезн. III Доп. 7]. Обстежений матеріал свідчить про досить активне функціонування номена *байдакь* у XVI-XVIII ст. для вираження поняття “річково-морське плоскодонне судно зі стерном, яке запорозькі козаки використовували як легке військове судно”. Наприклад: *На завтра... байдаков 50 а чолнув без лічби спалили, жеби ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону* [1649 ЛЛьв. 108]; *та(к) те(ж) особно робя(т) липы и ба(и)даки* [к. XVII ст. КЗ 282]; *з козаками і міщане киевские уступили суднами вниз Дніпра... где могли пройти байдаками и иними суднами* [1668 ЛСам. 61].

Будара. Рос. діал. *будара* “(видовбаний) човен, барка” М. Фасмер пов'язує із *байдара* “човен” [Ф. I 229]. Очевидно, це результат видозміни форми *байдара* під впливом *буда* “курінь, будка” [ЕСУМ I 277-278]. Про існування номена *будара* у період XVI-XVII ст. свідчить його фіксація в Літописі Самовидця: *и оних турков обложенцев казал забрати у будари на килкадесят суден і отвезти за море Азовское* [1668 ЛСам. 158] на позначення поняття “вид судна”. У XVII ст. слово вживається у південних діалектах російської мови, де *будара* “гребне судно, схоже на барку; великий вантажний човен”, напр.: *и онъ говориль такъ: топерь де ис подъ Озова козаков возятъ каюками, а стануть де возить и бударми* [1637 СлРЯ I 344].

Назва великого човна **дуб** співвідноситься з дендрономеном *дуб* (др. *дубъ* “дерево; дуб”) праслов'янського походження. Необґрунтованими є твердження про запозичення слова з турецької [Фом. 108]. Адже якщо взяти до уваги те, що назва судна виникла одночасно з новою технікою будівництва суден “із сильним поздовжнім і поперечним набором із дуба” [Тушин 57], то вона може бути пов'язана тільки з *дуб* “дерево”. Підтвердженням є розповідь Д. Яворницького про знайдений ним *дуб*: “зроблено було без кіля, на вигляд плоскодонний, з крутими вигнутими боками; дно й нижня частина бортів його... складалася з дубових дощок, а верхня частина бортів і палуба...з ялини; кокори, тобто ребра, шпангоути,- всі з дуба... на всю довжину човна, від носа до корми, йшов дубовий брус... Човен, крім весел, ходив на парусах і мав невелике оснащення” [Еварн. I 462]. У XVIII ст. слово *дубъ* має семантику “дерев'яне вітрильне вантажне судно, яке використовувалося біля північно-західних берегів Чорного моря, у гирлах Дніпра, Бугу, Дону. Прибережний дуб у довжину сягав 20м, мав палубу і дві щогли. Річковий дуб був меншим і не мав палуби” [Тушин 56-57]. Цікаво, що писемні джерела уточнюють час появи *дубів* як типу суден, прийнятий істориками. Зокрема, Ю.Тушин пише, що “на початку XVIII ст. на Дніпрі й на Дону з'являється новий тип судна – “дуб”...Тоді ж термін “дуб” поширюється у мовленні козаків” [Тушин 56-57]. Це спростовується тим фактом, що лексема *дуб* “човен” була виявлена нами вже у “Віршах...” К. Зиновіва, написаних орієнтовно в 1700-1709 рр., напр.: *Высти(ш)са в дубѣ, або теж в човнѣ* [КЗ 218]; *Та(к) те(ж) особно робя(т) липы и ба(и)даки: шкуты дубы* [282]. А перш ніж потрапити в художню літературу, термін мав усталитися, закріпитися в мовленні, отже, термін *дуб* у значенні “тип судна” виник в українській мові не пізніше кінця XVII століття. У XVIII ст. слово було добре відоме

широким колам мовців, про що свідчать писемні пам'ятки того часу. Військовий інженер С. Мишецький, котрий кілька років жив на Новій Січі, називав судна запорожців човнами, *дубами* та *військовими дубами*. *Дубами* називаються і човни запорожців, які були під Очаковим у 1737 р. [Фом. 107]. Зустрічаємо цю назву й у інших історичних джерелах, напр.: з *о(т)битихъ козаками кременчуцкими о(т)... запорожцовъ, слѣдующихъ на Низъ реки Днепра дубомъ пожитковъ, принял я* [1748 ДДГ 134]; *подъезжали ж на турецкие большие суда во время ночное и туманное ... на дубахъ своихъ* [1778 ЛР 87].

Дубась походить, очевидно, від *дуб* “судно”. Раннє поширення дериватів *дубасникъ* “власник дубаса”, *дубащина* “податок від дубаса” (XVI ст.) вказує на існування лексеми *дубас* ще у XVI ст. На формі слова, можливо, позначився вплив тур. *tombaz* “вид річкового судна; понтон”, що заперечує Фасмер [Ф. I 548]. Назва трапляється в різноманітних за жанрами пам'ятках, напр.: *наготовавши до того чолновъ, и дубасовъ, albo шугалѣв множество великих и малых, пустилися Днепромъ* [XVII ст. Т. Мат. 1017]; *липи albo дубаси, по греческу же – моноксила, еже есть судини воднии, единокровеснии, то есть зъ одного древа витѣсании* [1720 ЛВел. IV 294].

Меншого поширення набула назва **думбась** того ж походження, що і *дуб*, *дубас*. З огляду на існування у польській мові синонімічних слів *dub*, *dubas*, *dubica*, *tombaz*, *dombaza* “вид човна, шхуна, паром”, можемо припустити, що тут відбувся взаємовплив мов. О. Рігельман послідовно вживає це слово при описі козацьких човнів, напр.: *потом на лодках своих, называемых думбасах и стиорнах, так далеко по Черному морю заезжали, что и близ Цареграда были* [1778 ЛР 59]; *Посады со своими людьми его на думбасы и стерны, отпустили с бережными козаками* [380].

Для називання одного з видів судна використовувалася також лексема **липа**, яка виникла внаслідок перенесення назви матеріалу, з якого виготовлялися човни (пор. *дуб* “вид човна”). Н. Загоскін розповідає про історію суднобудування у XVI-XVII ст., що липову колоду обтїсують, видовбують або випалюють, обробляють, а отриманий остов має назву “липа”, “ботник” або “труба” [Загоскін 372-373]. Ще Боплан свідчить про те, що в основу запорозького судна “береться човен із верби чи липового дерева” [Боплан 40]. Інший сучасник також зазначає, що запорозькі судна “збудовані, як човни, з липи або з верби” [Шевальє 40]. У досліджуваній період назва *липа* вживалася в значенні “невелике річково-морське судно”.

Одна із перших згадок про козацьке судно, що мало спеціальну назву *липа*, належить до 1626 р.: дяк Микита Зотов, повернувшись із Криму в 1681 р., зазначав, що московське посольство козаки перевозили через р. Базавлук також на “липах” [Фом. 108]. Назва судна *липа* зафіксована в козацьких літописах, напр.: *Войску казано готоватися на Запорожже под городки Ослам городок и Казикерман и липи и байдаки на борошно за пороги провадити* [1688 ЛСам. 147]; *липа* або *дубаси... еже есть судини воднии* [1720 ЛВел. IV 294]. Використовується і в мові художньої літератури, напр.: *Та(к) те(ж) особно робя(т) липы и байдаки* [к. XVII ст. КЗ 282]. Очевидно, слова *липа* і *байдак* виражали синонімічні поняття, називали однорідні типи суден, оскільки вони часто займали однакову щодо головного слова позицію.

У документах XVI-XVII ст. козацькі човни нерідко називаються **моноксили**. Назва запозичена з грецької мови: гр. *μονος* “один” і *ξύλον* “дерево” [ДГРС 1108], можливо, через латинське посередництво: лат. *monoxylus*, а, *um* (з гр.) “зроблений з цільного шматка дерева” [Двор. 493]. Слово зафіксоване зі значенням “козацький човен, невелике судно, основа якого зроблена із цільного шматка дерева”. Оскільки, за даними істориків, переважна більшість козацьких суден були безкілевими, побудованими на основі довбаного човна з липи, верби або дуба, обшитими по бортах дошками [Шевальє 40; Эварн. I 462; Тушин 52], то назва *моноксила* могла стосуватися будь-якого типу судна, напр.: *липи albo дубаси, по греческу же – моноксила, еже есть судини воднии, единокровеснии, то есть зъ одного древа витѣсании* [1720 ЛВел. IV 294]; *Року 1620 теж прежний Гетман Хмельницький, Богдан, на море Черном воюючи в своих моноксилах, многии корабли и каторги турецкие опановал* [1778 ЛР 457].

Сандал - запозичення із сгр. *σανταλος*, або тур. *sandal* “широкий човен” [див. Ф. III 555]. Е. Ласота у своїх записках про перебування на Запорозькій Січі 1594 р. називає козацькі судна човнами, іноді *сандалами*, напр.: *я близько полудня відплив із Базавлука на турецькому сандалі разом із запорізькими козаками* [Яворн. II 92]. Як видно із відомої праці Д. Яворницького [напр., с. 81, 92, 147], термін *сандал* вживається зі значенням “однощоглове турецьке каботажне судно”, і тому неправомірно застосовувати його щодо козацьких суден. Еріх Ласота справді міг пливти на *сандалі*, але на турецькому – взятому козаками як трофей або збудованому за турецьким зразком.

Назва судна *стернь* (стернь, стиорнь) постала внаслідок метонімічного перенесення найменування частини (стерна, кормового весла, яким спрямовували рух човна) на ціле (пор.: *И могу(т) тамъ бѣдные вѣ(л)ми працювати: шостами поганяти и стѣ(р)нь керовати* [к. XVII ст. КЗ 149]). О. Рігельман у літописній оповіді вживає слово *стернь* на позначення невеликого військового судна запорозьких козаків, напр.: *Потом на лодках своих, называемых думбасах и стиорнах, так далеко по Черному морю*

заезжали [1778 ЛР 380]; *В то же самое время сечевские казаки под предводительством своего атамана Якова Чалого с товарищи, будучи на Черном море на своих лодках, называемых думбасами и стернами, восемь турецких судов... взяли в Сечу и побили* [510].

Стругъ. Слово утворене нульсуфікальним способом від дієслова *стругати* < др. *стръгати, стругати* [Ф. III 779]. В основу назви було покладено спосіб виготовлення судна. У XVII столітті лексема *стругъ* використовується для передачі поняття “вітрьильно-гребне судно з 60-80 стрільцями та 2-4 легкими гарматами” [Тушин 37]. Історики мореплавства свідчать, що струги плавали і річками, й по морю, це підтверджують і писемні джерела. В офіційних документах XVII ст. вживаються терміни *чайка* для Дніпра і *струг* для Волги та Дону з означенням *морський* або *чорноморський*, напр.: *Да турки же велѣли изготовать струги на Дунай, для обереганья отъ козаковъ* [1654 АЮЗР 8 377]; *Хмельнитский хочет на море послать 300 струговъ и приходит на турецкіе мѣста* [380]; *струги станемъ дѣлать смолы и желѣза и полотна на парусы струговые надобно...* [1664 АЮЗР 5 227]; *И робя(т) окренты кораблѣ, и гѣмѣи, кат(р)ги обшывнѣ струги и шугалѣи* [к. XVII ст. КЗ 282].

Маловідомою є лексема **фуркат**. З-поміж досліджених пам’яток тільки одна фіксує це слово. Зокрема, у Літописі Г. Граб’янки спостережено єдиний випадок використання слова: *Бояринъ Яковъ Феодоровичъ Долгорукій и Гетман...припливши тамо Днѣпром на суднах воднихъ, называемыхъ фуркатахъ* [1696 ЛГр. 252].

Назва запорозького судна **чайка** не має загальноприйнятої етимології. Одні дослідники вважають джерелом слова тур. *şaiça* “барка” [Ф. IV 312], інші допускають староіталійську етимологію – із *saica, saicca, saico* Зокрема, Б. Богородський доводить, що запозичення з італійської мови судноплавної та суднобудівної термінології характерне для народів, пов’язаних із басейном Середземного моря. У російську та українську мови слово *чайка* могло ввійти з мовлення генуезців, які постійно мешкали в прибережних містах Чорного моря [див.: Богор. 79-88]. Непереконливою є спроба В. Фоменка пов’язати назву з турецьким *чай* “річка” як нібито судна, придатного для плавання лише по річках [Фом. 108], що перекреслюється даними історичних джерел. Останнім часом у мовознавстві утвердилася власне українська етимологія слова, прибічник якої В. Німчук вбачає джерелом турецького слова *şaiça* українську назву човна, що виникла через перенесення на засіб пересування по воді назви водоплавного птаха [Німчук 209]. Про те, якими були запорозькі судна, маємо свідчення сучасника тих подій – П. Шевальє: “Козаки починали будувати свої судна завдовжки в 60 і завширшки в 10 або 12 стіп. Вони без кіля, а побудовані як човен з липи або верби, обшиті по боках високо дошками, які козаки прикріплюють одну до одної, за допомогою шипів. Козаки ставлять два весла, щоб краще повертати човен... для більшої стійкості човна на хвилях прикріплюють до бортів в’язки очерету завтовшки з бочечку. Звичайно судна мають 10-12 або 15 весел на кожному борту і більше швидкохідні, ніж турецькі галери; у козаків погані вітрила, але вони користуються ними тільки під час хорошої погоди і волять веслувати, коли дме сильний вітер” [1663 Шевальє 40-41]. Дослідження писемних пам’яток дозволяє заперечити передчасний висновок історика В. Фоменка про те, що “на території України дотепер ще ніде не виявлено жодного документа, де б назва “чайка” згадувалася до другої чверті XVIII ст. [Фом. 108]. Насправді ще польський історик Марцін Бельський (XVI ст.) свідчить про те, що козаки проходили пороги у своїх шкіряних човнах, які вони називали *чайками (szajke)* [Kronika III 1358-1360]. Таке найменування запорозьких човнів знаходимо й у джерелах XVII ст., напр.: *a wylł niezaniechaczie tych chadziek (sic) na morzhe, spaczniesze y srossze niebezpieczestwo obaliczie na Rzecz pospolita* [1618-1619 АЮЗР III 1 226]; *Малая России кошевые посланцы, Евсей Шашол с товарищи, сказали...А на весне б изволил великий государь прислать к нам,- к запорожцам – чаек* [1672 АЮЗР 9 15; 1674 5 406]; *Тотъ лѣсъ ронить и чайки дѣлать над Ворскломъ* [1763 АЮЗР XI 211].

Щебека (шебека). Фасмер пояснює рос. *шебека* “невелике трищоглове торгове судно на Середземному морі” як запозичене з іт. *sciabesco* “тс.” [Ф. IV 420]. Боплан у 1640 р. писав, що козаки робили судна, “так би мовити, *щебевища* військові” [Фом. 108], підкреслюючи великий розмір судна (щебевище – велика шебека).

Отже, запорозькі використовували різні види суден, залежно від стратегії й тактики морського бою. Особливо поширеними у козаків були споконвічно українські назви річково-морських суден, такі як *байдак, дуб, липа, чайка*. Торговельні, військові взаємини з різними країнами принесли на українські терени назви суден іншомовного походження – *корабль, моноксила, стернь*. Іноземці, які писали про запорозьку історію, називали козацькі судна відомими їм словами – *сандал, щебека*, але намагалися познайомити закордонного читача і з українською морською лексикою. У сучасній українській мові більшість таких назв належить до пасивної лексики і є історизмами, однак “доба героїчних походів”, як називають історики козацькі морські експедиції перших двох десятиліть XVII ст., залишила свій яскравий слід у мовній пам’яті українського народу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

АЮЗР	-Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.-Спб., 1861-1892.-Т. 1-15.
Богор.	-Богородский Б. Л. К истории судебных терминов “шайка” и “чайка” // Вопросы теории и истории языка.-Л., 1968.
Боплан	-Описание Украины Боплана. 1630-1648 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Выпуск 2.-К., 1896.
Горбач	-Горбач О. Українська морська і судноплавна термінологія // Горбач О. Лексикографія і лексикологія: Зібр. ст.- Мюнхен, 1992.-С.3-31.
Двор.	-Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь.-М.: Русский язык, 1986.
ДГРС	-Древнегреческо-русский словарь. Сост. И.Х. Дворецкий /Под. ред. проф. С.И. Соболевского.-М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.-1958.-Т. 1-2.
ДДГ	-Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.-К.: Наук. думка, 1993.
ЕСУМ	-Етимологічний словник української мови: В 7 т.-К.: Наук. думка, 1982-1989.-Т. 1-3.
Загоскин	-Загоскин Н. П. Русские водные пути и судоводное дело в допетровской России.-Казань, 1909.
КЗ	-Зиновійв К. Вірші. Приповісті посполиті /Підгот. тексту І.П. Чепіги.-К.: Наук. думка, 1971.
Лассота Э.	-Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Пер. и примеч. Ф. Бруна.- СПб., 1873.
ЛВел.	-Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. /Сост. С. Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720.-Киев, 1848-1864.-Т.1-4.
ЛЛьв.	-Львівський літопис XVII ст. // Бевзьо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець.-К.: Наук. думка, 1971.-С.99-124.
ЛР	-Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі /Вступ. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака.-К.: Либідь, 1994.
ЛСам.	-Літопис Самовидця.-К.: Наук. думка, 1971.
Німчук	-Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови /АН України. Інститут української мови; Відп. ред. С. Бевзенко.-К.: Наук. думка, 1992.
СлРЯ	-Словарь русского языка XI-XVII вв.-М.: Наука, 1975-1990.-Вып. 1-17.
Срезн.	-Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка.-Спб., 1893-1912.-Т. 1-3.
Т. Мат.	-Тимченко Є. Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV-XVIII вв.: Рукопис /Зберігається в бібліотеці Інституту української мови АН України у Києві.
Тушин	-Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII в.).-М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978.
Ф.	-Фасмер М. Этимологический словарь русского языка /Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева.-М.: Прогресс, 1964-1973.-Т.1-4.
Фоменко	-Фоменко В. Г. Про козацькі човни “чайки” та “дуби” // Український історичний журнал.-1966.-№8.-С. 107-111.
Ш.	-Этимологический словарь русского языка /Под руководством и ред. Н.И. Шанского.-М.: Издательство Московского университета, 1963-1982.-Т.1-2 (Вып. 1-8).
Шевальє	-Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі /Переклад з фр. видання 1663 р.- К.: Вид-во АН УРСР.-1960.
Эварн.	-Эварницкий Д.И. История запорожских козаков.-Т.1.-Спб., 1892.
Яворн.	-Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х тт. /Редкол.: П.С. Сохань (голова) та

ін.-К.: Наук. думка, 1990.

Kronica

-Bielski M. Kronica. Wyd. K.J. Turowskiego.- Sanok, 1856.-Т. 1.- XI, 699 s.; Т. 2.- 700-1222 s.; Т. 3. -1223-1790, LXXV s.